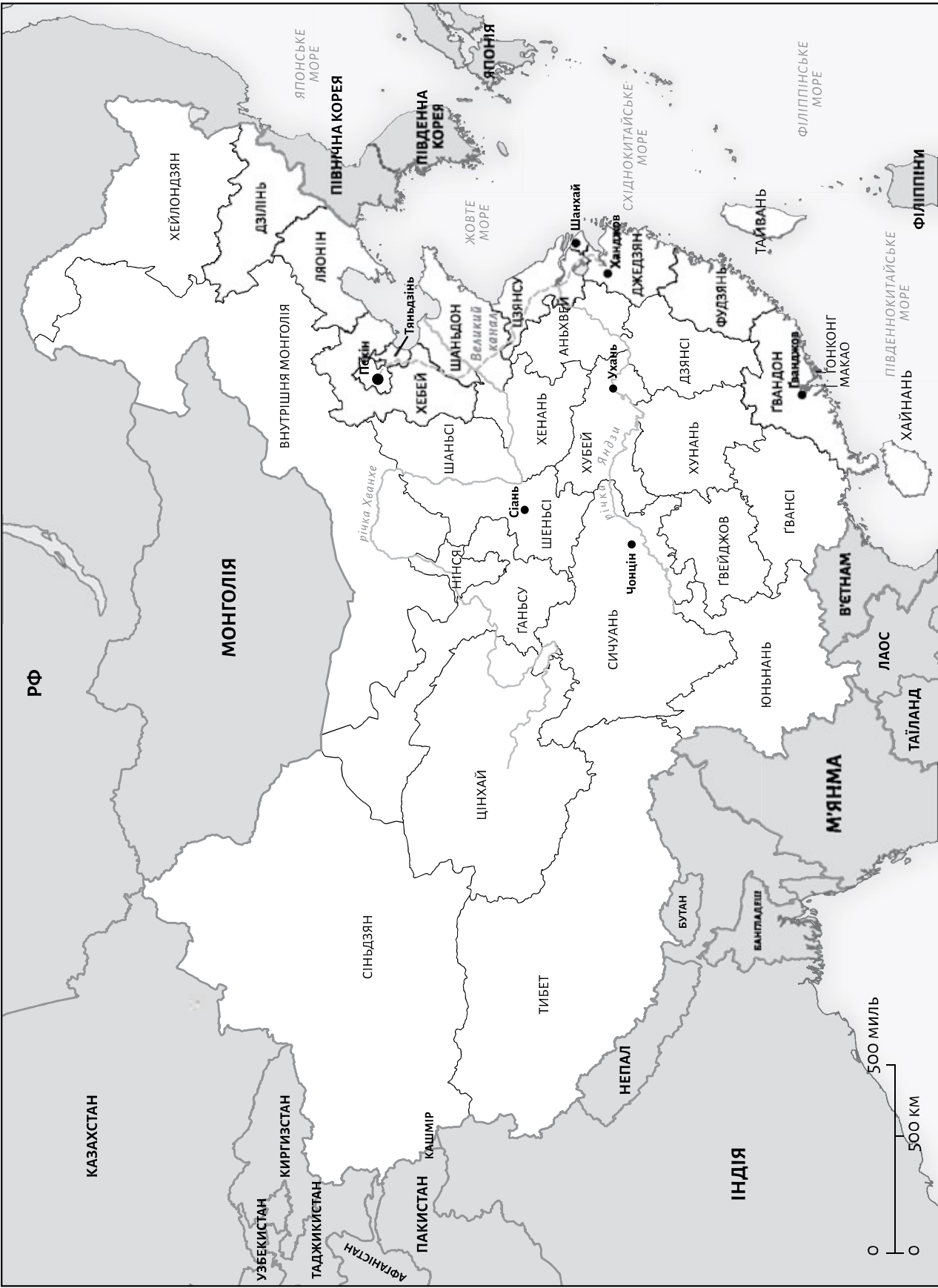

Зміст

Вступ	11
1 Витоки	
Цивілізація народжується з яйця	19
2 Династія Джов	
Від ідеального правління до держав у війні	27
3 Династія Цін	
Об'єднання, тиранія та Піднебесся	37
4 Династія Хань	
Інтриги, інновації і недовгий інтеррегnum	45
5 Великий розбрат	
Три царства, дві воїтельки, сім мудреців і пудра з п'яти мінералів	56
6 Династія Тан	
Від золотого віку до вічної печалі	68
7 Династія Сон	
Протосоціалісти, неоконфуціанці й міське життя	82
8 Монгольська династія Юань	
Від славетної різанини до дивовижного міста	96

9	ДИНАСТІЯ МІН	
	Пишнота й занепад	104
10	МАНЬЧЖУРСЬКА ДИНАСТІЯ ЦІН	
	Тернистий шлях до модерну	120
11	РЕСПУБЛІКА	
	Великі сподівання й ниці зради	145
12	ЯПОНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА	
	Республіка розпадається	158
13	РОКИ МАО	
	Перманентна революція	174
14	ЕПОХА РЕФОРМ	
	Процвітання та його недоліки	199
15	НОВА ЕПОХА СІ ДЗІНЬПІНА	
	Становлення вовків-воїнів	223
	<i>Подяки</i>	238
	<i>Рекомендована література</i>	241
	<i>Джерела фотоматеріалів</i>	243
	<i>Примітки</i>	244

Вступ

Не існує китайського прокляття «бодай би ти жив у часи змін». Воно все одно не мало би сенсу. Китайська історія визріла з надзвичайних постатей, філософських дискусій і політичних інтриг, збройних конфліктів і суспільних заворушень, мистецьких витворів і технологічних інновацій. Її розвиток сповнений несподіваних поворотів, змін курсу, стрибків уперед і кроків назад. Об'ємні та ґрунтовні історичні хроніки Китаю сягають у минуле принаймні на 3500 років. Їхні теми й уроки, пам'ять про рани і тріумфи минулого пульсують під гладдю сучасного китайського життя, мови, культури й політики. Знання історії — це ключ до розуміння сучасного Китаю, вкрай потрібний, тому що Китайська Народна Республіка (КНР) відіграє дедалі вагомішу роль на міжнародній арені.

Візьмімо, наприклад, позицію Комуністичної партії Китаю (КПК), що Гонконг і Тайвань, а також Тибет, Сіньдзян та острови в Південнокитайському морі — це частина Китаю. Наполегливість, із якою КПК домагається «возз'єднання», закорінена в досвіді приниження й напівколонізації, яких Китай зазнав від імперіалістичних держав у ХІХ столітті й у громадянській війні ХХ. Вона також апелює до кривавих періодів міжусобиць дві тисячі років тому, які, попри свою давність, залишили незгладний відбиток у душі нації. А перша велика уніфікація 221 року до нашої ери з легендарною стандартизацією мір, ваг і письмової мови відбулася не без убивчої дози тиранії, і це ще один елемент складної історичної спадщини.

Малий масштаб — не про Китай. КНР може похизуватися найбільшою кількістю населення — близько 1,4 мільярда осіб, це майже кожна п'ята людина на Землі (не враховуючи ще 45 мільйонів, які живуть по всьому світу й ідентифікують себе як китайці). Держава займає третій за величиною шматок суші — 9,3 мільйона квадратних кілометрів, — поступаючись площею лише РФ і Канаді, і межує з 14 країнами. КНР — лідер торгівлі та друга економіка світу, центр промисловості і справжня військова потуга з найбільшою армією. Роль Китаю в глобальних інституціях і міжнародних відносинах постійно зростає.

Ініціатива КНР «Один пояс, один шлях» вартістю трильйон доларів — найамбітніший глобальний проєкт із розбудови інфраструктури за всю історію людства, який охопив різноманітні країни: Афганістан, Еквадор, Бахрейн, Болгарію, Ефіопію, В'єтнам тощо. Внутрішні проєкти не поступаються масштабами: будівництво гігантських дамб, установлення всеохопних систем спостереження, створення найдовшої на планеті автомобільної магістралі у відкритому морі — 55-кілометрового мосту Гонгконг—Джухай—Макао. КНР також утримує першість у галузях штучного інтелекту, зелених технологій, інфраструктури комунікаційних мереж і прагне до 2050 року стати світовим лідером у сфері науки й технологій.

Піднесення Народної Республіки викликало неоднорідні реакції за кордоном, зокрема стурбованість операціями політичного впливу й порушеннями прав людини. Пекін наполягає, що визначає права людини інакше, ніж Захід, але це не переконує його критиків. КПК стверджує, що промовляє від імені всіх 1,4 мільярда китайських громадян, проте історія чітко демонструє: люди в цій великій країні завжди займали різні позиції в інтелектуальних, філософських, політичних і культурних питаннях.

Китай різноманітний у багатьох відношеннях. Понад 90 % населення відносять себе до етнічної групи хань, а решта належить до п'ятдесяти п'яти інших народностей, зокрема уйгурів, монголів і тибетців. Незважаючи на асиміляційний

тиск, багато з них розмовляють іншою мовою, зберігають свої релігійні й культурні практики. Ханьці також ідентифікують себе з регіональними культурами чи субкультурами, говорять відмінними, а то й зовсім взаємно незрозумілими діалектами, як-от шанхайський і кантонський. Останній — рідний для більшої кількості людей (понад 62 мільйони), ніж італійська мова. Державна мова — путонхва, яку іноді називають мандаринською, — сконструйована. 2013 року Міністерство освіти КНР визнало, що менш ніж 10 % населення розмовляють нею вільно, а 30 % — не володіють взагалі, і націлилося змінити ситуацію¹.

На півночі люблять пшеницю, на півдні — рис, але не завжди. Одні китайці уникають чилі, інші не можуть без нього готувати. Пекінці нарікають, що шанхайці меркантильні та дріб'язкові, шанхайці париують, що пекінці — щиросерді, але неотесані. Китайське різноманіття розбиває стереотипи вщент. Громадяни КНР — це вбогі селяни й бундючні мільярдери, буддійські монахи та власники нічних клубів, завзяті феміністки й непохитні патріархатофіли, авангардні митці та аерокосмічні інженери, пастухи яків і графічні дизайнери, борці за демократію і вірні комуністи. Вони живуть у багатоповерхових мурашниках, хатинах із плануванням двотисячолітньої давності, віллах у європейському стилі, довгих будинках, будинках на палях, юртах і навіть модифікованих печерах. Їм можуть подобатися пекінська опера, західна опера, панк, горловий спів, кантопоп, шахи, відеоігри, корейські дорами, каліграфія, фотографія, бальні танці, танці з віялом, усе або нічого з переліченого вище.

Дуже урбанізований ландшафт двадцяти трьох провінцій і п'яти «автономних регіонів» Китаю (Гвансі, Внутрішньої Монголії, Тибету, Нінся і Сіньдзяну) настільки ж різноманітний, як і населення: від замерзлих степів до тропічних островів, джунглів, пустель, родючих сільськогосподарських угідь, стрімких гір і низинних заплав. КНР може похвалитися найбільш густонаселеними містами на Землі. Серед чотирьох муніципалітетів провінційного рівня — Чонцін і Шанхай із 30 і 26 мільйонами

жителів відповідно. Окрім Яндзи — третьої за довжиною річки у світі, — у Тибеті беруть початок шість найбільших річок Азії: Інд, Ганг, Брахмапутра, Іраваді, Салуїн і Меконг. Будівництво гребель, шахт і зрошувальних систем у верхів'ях річок і заліснення Тибетського нагір'я впливають на водну безпеку майже половини людства. Якщо Китай досягне нульового балансу вуглецевих викидів до 2060 року, як пообіцяв президент Сі Дзінпін в ООН у вересні 2020-го, це допоможе в боротьбі зі зміною клімату й визначить майбутнє планети.

*
* *

Одного разу учень запитав Конфуція (551–479 роки до нашої ери), яким був би його перший крок, якби той очолив державу. Конфуцій відповів: «Виправлення імен». І пояснив: «Якщо імена неправильні й не відповідають речам, мова стає порожньою. Якщо мова порожня, дія стає неможливою, а отже, всі діяння людські розладнуються і правити ними стає безглуздо й неможливо»².

Уперше в європейських мовах зустрічаємо назву «Хіна»^{*} в іспанському тексті XVI століття³. Слово, ймовірно, походить від назви стародавньої династії Цін (221–206 роки до нашої ери) і запозичене через санскрит चीन (cīna) та японську мову 支那 (shina). У китайській мові Китай як державу найчастіше позначають виразом *Джонґво* 中國 (спрощене написання 中国 — про це трохи нижче). Цьому виразу три тисячі років, і з'явився він у стародавній збірці поезії та пісень «Ши Дзін». *Джон* 中 означає

* В українській мові Китай також спершу називали «Хіна», або «Хіни», а китайців — «хінці». Перше письмове вживання цієї назви зафіксовано в поезії Григорія Сковороди (XVIII століття). Упродовж XIX–XX століть назви «Китай» і «Хіни» вживали паралельно, але перша поступово витіснила другу. Див.: Кірносова Н., Цісар Н. *Пекін vs Бейдзін, Чжуанцзи vs Джвандзи: проєкт української практичної транскрипції китайської мови*. с. 7–8. Тут і далі прим. пер.

«середина», або ж «центр». Другий ієрогліф, *ґво* 國, складається з рота, *ков* 口, який позначає народ, і кинджала-сокири, *ґе* 戈, що означає оборону, вписаних в огорожу, *вей* 阩. Спочатку *ґво* означав «укріплене місто», згодом став називати царство і зрештою національну державу. Хоча *Джонґво* часто перекладають як «Серединне царство», оригінально *джон* стосувався центру царства або міста, а не натякав, що вся держава розташована в центрі світу.

Інша популярна назва Китаю — *Джонхва* 中華. *Хва* 華 може означати пишноту, сяйво або процвітання. Так називали одне з двох давніх племен, що осіли уздовж Хванхе, від якого, як уважають ханьці, і походять китайці. *Джонхва* — це не про конкретну територію, а радше про цивілізацію, тому це поняття вміщує в собі феномени міфу, легенди, історії та культури. Воно охоплює ширший китайський світ, поширюючись від материкового Китаю, Тайваню та Гонконгу до діаспорних громад, від Канберри до Куала-Лумпура, від Сінгапуру до Сенегалу. Існують і інші фрази на позначення Китаю, але можна сказати, що ідея Китаю лежить десь між *Джонґво* і *Джонхва*. Контурні карти в цій книзі — це карти не КНР, а територій, які зараз є або колись були частиною того, що розуміли як *Джонґво* чи *Джонхва*.

Більшу частину історії народ ідентифікував себе зі своєю династією — наприклад, як людина Тан, а не «китаєць» чи «китаянка». Лише після повалення останньої династії Цін у 1911 році внаслідок республіканської революції держава включила до своєї назви слово «Китай». І Китайська Республіка, заснована 1911 року, і Китайська Народна Республіка, створена 1949-го, використовують для цього термін «Джонхва», а не «Джонґво».

За задумом Конфуція принцип виправлення імен також визначав, хто вповноважений брати слово. Я почала вивчати китайську історію і мову понад сорок років тому, жила й багато мандрувала в різних куточках материкового Китаю, Тайваню й Гонконгу. Я не китаянка, але мене мотивують слова історика Льова Сю (887–947), який переніс на історіографію важливий

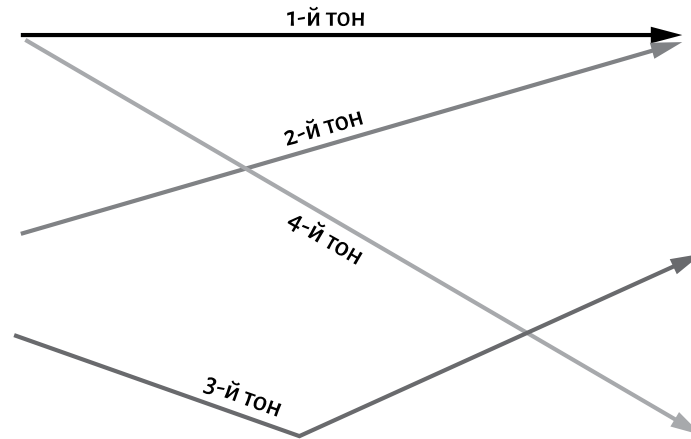
урок із гри в шахи: «Той, хто в грі, бачить не так чітко, як той, хто споглядає збоку»⁴.

Чимало подій і діячів в історії Китаю дійсно суперечливі. Конфуцій пропагував поміркованість у всьому й сувору соціальну ієрархію. Чи забезпечили його ідеї стабільність і безперервність китайської цивілізації? Або ж навпаки — стримували прогрес Китаю? Китайські мислителі тисячоліттями запекло обговорюють його ідеї. Я постараюся об'єктивно представити різні погляди на цю та інші проблеми або принаймні відзначити їхнє існування. Можливо, для когось такий підхід буде дискомфортним чи навіть конфліктним у політичному сенсі. Утім, я віддана власному розумінню історичної правди.

Англомовне видання цієї книжки передає китайські слова й назви за допомогою піньїню — офіційної системи латинізації китайської мови, прийнятої в КНР*. В окремих випадках використано старі написання, більш знайомі читачеві, наприклад: Конфуцій, а не Кондзи; Сунь Ятсен, а не Свень Джоншань; Чан Кайши, а не Дзян Дзеши; Яндзи, а не Чандзян. Терміни «канцлер» і «прем'єр-міністр» позначають головного міністра при дворі імператора.

Китайська мова — тональна. Це означає, що контурна висота тону, з якою вимовляється слово, — неодмінна частина його значення. У записах піньїнем чотири тони путонхви (див. нижче) позначають відповідними діакритичними знаками, наприклад *fā fá fǎ fà*.

* Український переклад подає китайські слова й назви відповідно до української практичної транскрипції китайської мови Надії Кірносолової і Наталії Цісар. Вона розроблена безпосередньо для української мови та найповніше з-поміж інших кириличних систем адаптована до артикуляційної бази її носіїв. Серед найважливіших її ознак — використання диграфів *дж* і *дз* замість *чж* і *цз*; передавання нескладотворчого *и* як *в*, а не *у*; *-онг* як *-он*, а не *-ун*; початкових *ви-* і *уі-* як *ву-* і *ї-*, а не *у-* й *і-* (наприклад, *Гванджов*, *Мао Дзедон*, «*Дао де дзін*», *Їнь* замість *Гуанчжоу*, *Мао Цзедун*, «*Дао де цзін*», *Інь*). В окремих випадках збережено усталене написання: *Пекін*, *Нанкін*, *Лоян*, *Маньчжурія*.

Форма діакритики приблизно відповідає тону в путонхві: перший тон — високий і рівний, другий — висхідний тощо

Для носіїв європейських мов піньїнь доволі непогано відображає китайську вимову, але є кілька заковик: *X* як у *Xí Jìnpíng* (українська транскрипція — *Сі Дзінпін*) позначає гіперм'який [с"], як у галицькому *сьвето*; *C* як у *Cáo Cāo* (Цао Цао) — твердий [ц], як у *цап*; *Q* як у династія *Qín* (Цін) вимовляється, як [ч'] у слові *чіпко*; *Zh* як у *Zhōu Ēnlái* (Джов Еньлай) — як [дж] із язиком, загнутим майже до піднебіння; *Z* як у *Zhūnù* (Дзвеньї) — як [дз] у *дзиґа*.

Коли 1949 року КПК прийшла до влади, менш ніж чверть населення вміла читати й писати. Щоб підвищити цей показник, влада спростила чимало з 10 000 найуживаніших ієрогліфів, зокрема дві-три тисячі символів необхідних для базової грамотності. У книжці я буду використовувати традиційні, складні форми до 1949 року та спрощені — після, за винятком згадок про Тайвань і Гонконг, де й досі вживають традиційний запис.

Китайські прізвища пишуться перед іменами: Ай — прізвище митця Ая Вейвея, а Сима — прізвище стародавнього історика Сими Цяня. Учені, поети й імператори зазвичай отримували протягом життя кілька імен чи титулів. Щоб уникнути плутанини, я вибираю найвідоміші, вирізняю імператорів за їхнім гаслом правління (імператор Цяньлон), додаю «леді» для наложниць імператора, а письменників називаю за їхніми псевдонімами.

У цій книжці «Китай» і прикметник «китайський» переважно стосуються Китаю в історичному чи культурному контексті, як-от «Китай династії Тан» чи «китайська каліграфія». Аббревіатуру «КНР» я використовую конкретно для Китайської Народної Республіки, а сполуку «материковий Китай» — для частини китайського світу, якою з 1949 року безпосередньо керує КПК. «Гонконг» позначає острів Гонконг, Коулун і Нові Території (офіційна назва — Особливий адміністративний район КНР Гонконг), а «Тайвань» — географічну й політичну одиницю, яка офіційно називає себе Китайською Республікою і яку КПК вимагає іменувати «Тайвань, Китай».

Ще одне: «Великі мури» й «Шовкові шляхи» вжито в множині не через одрук. Великі мури — це сукупність не суцільних, іноді паралельних укріплень, збудованих у різні історичні періоди. Торговельних шляхів для шовку й інших товарів у давнину також було кілька, серед них і Чайний шлях, який починався на південному заході Китаю, де вперше почали вирощувати чай.

Пишучи коротку історію, мудра людина зосередилась би на кількох ключових темах чи постатях. Але я не настільки мудра. Коли довелося вибирати між видатними постатями, соціально-економічним розвитком, військовою історією, естетичними й інтелектуальними течіями, я зупинилася на... всьому. Я висвітлюю теми, події й постаті, які, на моє переконання, підкреслюють суть відповідної епохи й еволюцію китайської цивілізації та державності. Тут не буде переліку всіх китайських імператорів, повстанців, мислителів, митців, ексцентриків, винахідників, політиків і поетів заради галочки. Але я представлю найвпливовіших і найцікавіших з-поміж них, і нехай — наскільки це можливо в такій стислій книжці — вони промовляють за себе. На вас чекають цитати з праць давніх істориків, сучасних політиків, поетів і сатириків. Історія — слово жіночого роду, тому на цих сторінках ви знайдете трохи більше жінок, аніж в інших подібних книжках.

Китай — це сила-силенна всього. Неприборкана складність — невіддільна частина його величі.

1 Витоки

Цивілізація народжується з яйця

У давнину, розповідає нам популярний китайський міф про створення світу, первозданний хаос застиг у яйці. Усередині нього в згустку космічних енергій-протилежностей — Їнь 陰 і Ян 陽 — формувався волохатий рогатий велетень Паньгу. Минуло вісімнадцять тисяч років, і Паньгу нарешті вилупився з яйця, тримаючи в руках сокиру. Нею він розділив Їнь і Ян. Їнь перетворилася на земну твердь, а Ян — на небо. Вирастаючи, велетень розсував їх далі й далі одне від одного. А коли Паньгу помер, із його плоті постав ґрунт, із поту — дощ, а з подиху — вітер. Його кров перетворилася на ріки й моря. Його очі стали сонцем і місяцем. Із шерсті Паньгу постали рослини й дерева, а блохи, що водились у ній, перетворилися на тварин і людей.

Минула вічність. Воюючи, боги спустошили небеса. Тоді донька Нефритового імператора Ньюа полагодила небо кольоровими камінцями. Кажуть, що саме Ньюа створила людей, виліпивши їх із глини.

Близько 780 000 років тому Хванхе, або Жовта річка, несла свої води значно ближче до місця, яке ми тепер називаємо Пекіном, наливаючи навколо родючу рівнину. Вепри, буйволи, вівці й олені бродили пишними луками, що розкинулися навколо другої найбільшої річки Китаю, а в густих лісах, на горіхових і фруктових деревах гніздилися птахи. У печерах навколишніх гір пекінські (*homo erectus pekinensis*) та інші первісні люди кам'яної доби ховалися від шаблезубих котятих, вовків, ведмедів, пантер та інших хижаків і спускалися на рівнини задля полювання та збиральництва.

Два племені, Хва й Ся, яких вважає своїми пращурами найбільша китайська етнічна група — хань, — осіли навколо середньої та нижньої течій річки. Близько 13 000 років тому хтось із них вирізьбив з обпаленої кістки фігурку пташки два сантиметри завдовжки й урівноважив підставку. Зараз це найдавніша статуетка тварини, яку знаходили в Східній Азії.

Землеробство ознаменувало початок неоліту, або новокам'яної доби. На відносно посушливій півночі люди вирощували просо, а на родючих південних землях — рис. Землероби розводили свиней, овець і велику рогату худобу, а також приручили диких собак. Житла будували із саману — обліпленого глиною дерева й каменю. Подекуди оселі мали лискучо-червоні керамічні стіни й дахи з обпаленої глини та дерева. Будинки скупчувалися в обнесені стінами громади, які поступово поцяткували центральні рівнини. Маючи більше вільного часу, люди виготовляли з обпаленої глини миски, кубки й музичні інструменти, прикрашаючи їх абстрактними візерунками та зооморфними фігурами. З нефриту, бірюзи й кісток вони різьбили прикраси та предмети для поклоніння чи поховальних обрядів.

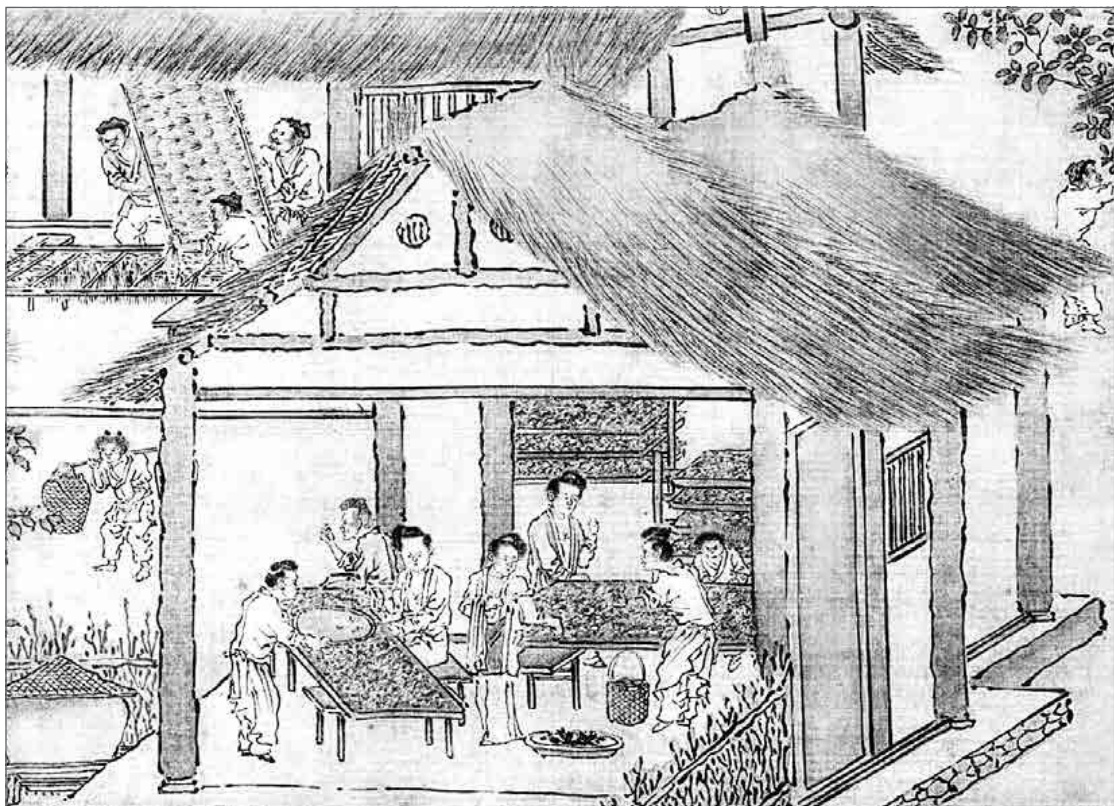

У 2020 році бригада будівельників, що копала колодязь у Ліндзіні, провінція Хенань, знайшла в груді землі цю різьблену пташку — найстарішу статуетку тварини в Східній Азії

Найдавніший у світі шматок шовку, знайдений у долині Хванхе, демонструє, що вже 3630 року до нашої ери китайці займалися шовківництвом. Схоже, первісно шовківництво було переважно жіночою справою: від подрібнення листя шовковиці, щоб підгодовувати гусениць метелика *Bombyx mori*, до збирання коконів та їх кип'ятіння, щоб послабити нитки перед тим як прясти, фарбувати і ткати.

Зрештою шовк відіграв визначну роль не лише в китайських дипломатії і торгівлі, а й у моді, комунікації та мистецтві (як папір і полотно). Але як люди взагалі додумалися кип'ятити кокони гусені?

Переповідають, що якимось мадам Сілін, головна дружина напівлегендарного Жовтого імператора, попивала чай під шовковицею, і їй у чашку впав кокон. Він почав розкручуватися, і, звивши мерехтливу нитку, мадам Сілін зрозуміла, що вона достатньо міцна для плетіння.

Розведення й годування гусениць шовкопряда, які харчуються листям шовковиці, — основа шовківництва, історія якого в Китаї сягає неоліту

Інші легенди розповідають, що це відкриття зробив чоловік Сілін — сам Жовтий імператор. Перекази приписують йому винайдення багатьох речей: від візків, човнів, дерев'яних будинків і гончарства до календаря й навіть бамбукової панфлейти, настроєної на лад пісні міфічного фенікса, що був для півдня тотемною твариною, як дракон для півночі. Могутній полководець Жовтий імператор вів запеклі бої з противниками, серед яких, за легендою, були рогаті демони й велетні, — усе, щоб об'єднати племена на північ від Жовтої річки.

Жовтому імператорові також приписують створення писемності, що лягло в основу популярного твердження про п'ять тисяч років письмової історії Китаю. Проте найбільш раннім неспростовним доказам китайської писемності лише 3500 років, і це робить її третьою або четвертою найдавнішою системою письма після шумерської, єгипетської і, може, мінойської (остання розвивалася приблизно в той же час, що й китайська).

Шан правили родючими землями в пониззі Хванхе, а їхньою столицею був Аньян, сьогодні провінція Хенань

Складно сказати, чи Жовтий імператор — реальна особистість, яка з часом набула богоподібних рис у легендах і переказах, або ж навпаки — бог, якому згодом приписали людське обличчя. З V століття до нашої ери він має статус культової фігури. Ханьці вважають Жовтого імператора та його наступника Янь Ді, Вогняного імператора, своїми найдавнішими пращурами.

Ще одна напівміфічна династія — Ся — бере свій початок близько 2100 року до нашої ери, коли правили три легендарні імператори: Яо, Швень і Ю. Історичні записи з'являються ще через 500–600 років, коли разом із бронзовою добою в XVI столітті до нашої ери розпочалося правління династії Шан, яка тривала понад 600 років.

Написи на панцирах і кістках

Правителі династії Шан були войовничі та вкрай забобонні, поклонялися богам і приносили їм людські жертви. У них були раби, зокрема музиканти й танцюристи. Кожен цар мав головну дружину й чимало конкубін, або наложниць: чоловікам, які могли забезпечити більш ніж одну дружину, це було дозволено майже всю китайську історію. (У китайській мові чоловік «бере», *цю* 娶, дружину, а жінку «віддають», *дзя* 嫁, у шлюб.)

Шан використовували календар на основі місячних циклів і солярного року й винайшли систему відліку часу, що ділила добу на дванадцять двогодинних блоків — із невеликими змінами вона залишалась у вжитку наступні три з половиною тисячоліття.

Усе це відомо нам, тому що їхні шамани мастили кров'ю лопатки волів і пластри (нижні панцири) черепах, а тоді нагрівали їх, доки не потріскаються. Візерунок тріщин інтерпретували, щоб відповісти на запитання на кшталт «Яким буде врожай цього року?», «Чи йти війною на ворога?», «Зуб болить, бо я образив предків?». Шамани записували відповіді на кістках за допомогою найдавніших відомих нам версій китайських